

Кайымова Ф.М., Арыкова А.Т.

**КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ САЛЫШТЫРМА
МААНИЛҮҮ БАГЫНЫҢКЫ СҮЙЛӨМДӨРДҮН
МААНИЛИК-СТРУКТУРАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ**

Кайымова Ф.М., Арыкова А.Т.

**СЕМАНТИКО-СТРУКТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ
СЛОЖНОПОДЧИНЁННЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ
С СРАВНИТЕЛЬНЫМИ ЗНАЧЕНИЯМИ**

F.M. Kaiymova, A.T. Arykova

**THE SEMANTIC STRUCTURAL PECULIARITIES
OF THE COMPERATIVE SEMANTICAL SUBORDINATE
SENTENCES IN KYRGYZ**

УДК: 83.2

Макалада кыргыз тил илиминде салыштыруу семантикасынын салыштырма багынычтуу татаал сүйлөмдөр аркылуу берилиш жолдору жана андай татаал сүйлөмдөрдүн маанилик-структуралык бөтөнчөлүктөрү жөнүндө сөз болот. Салыштыруу мааниси кыргыз тилинде тең байланыштагы татаал сүйлөмдөргө караганда багынычкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдө арбын кезигери, мындай татаал сүйлөмдөрдүн түзүлүшү жана баяндоочторунун формалары, татаал сүйлөмдүн составындагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн маанилик байланыш-катыштары аныкталып, илимий ой-пикирлер көркөм адабияттан алынган мисалдар аркылуу далилденет. Салыштырма багынычкы татаал сүйлөмдөрдүн курамындагы жөнөкөй сүйлөмдөрдө бир окуя менен экинчи окуя, бир ой менен экинчи бир ой же эки түрдүү кыймыл-аракет өз ара салыштырылып көрсөтүлүп, алардын ортосундагы жакындык белгилери, дал келүүчүлүктөрү же айырмачылыктары жөнүндө маалымат берилет. Салыштырма маанилүү багынычтуу татаал сүйлөмдөрдү карама-каршы маанилеш багынычкы татаал сүйлөмдөр менен чаташтырбоо керек.

Негизги сөздөр: татаал сүйлөм, салыштыруу мааниси, окуя, ой-пикир, окшоштук, дал келүүчүлүк, айырмачылык, баяндоочтун формасы, жандооч.

В данной статье речь идёт о способах выражения сопоставительной семантики посредством сложноподчинённых предложений в кыргызском языкознании и о семантико-структурных особенностях таких сложных предложений. Сопоставительное значение в кыргызском языке часто встречается в сложносочинённых предложениях чем в сложноподчинённых предложениях и это определяется структурой и формой сказуемого таких сложных предложений, доказываемая через примеры из литературных произведений. В простых предложениях сложноподчинённых предложений каждое отдельное событие, каждая отдельная идея сопоставляется на основе сходных

особенностей или различающих оттенков. Сложноподчинённых предложений с сопоставительными значениями нельзя путать с сложноподчинёнными предложениями с противоположными значениями.

Ключевые слова: сложноподчинённые предложения, сравнительное значение, событие, идея, сходство, совпадение, различие, форма сказуемого, предлог.

The article informs about the ways of comparative semantics through the comparative complex sentences and their peculiarities. Comparative meaning of the compound sentences are rare than complex sentences and there is given the structure of such sentences, the forms of the predicates, the relations of the simple sentences, and paints of views on them with arguments. In comparative complex sentences, or a thought is compared in subordinate clauses and given their closeness, similarities or differences. It is impossible to mix up comparative semantical complex sentences with antithesis (one sentence is opposite to another in subordinate clauses).

Key words: comparative complex sentence, comparative meaning, points or view, similarities, differences, the form of the predicate, suffix forms, prepositions.

Кыргыз тилинде салыштыруу мааниси багынычсыз кошмо сүйлөмдөргө караганда багынычтуу татаал сүйлөмдөрдө кеңири жолугат. Албетте, мындай маани “салыштырма багынычкылуу татаал сүйлөм” деп конкреттүү аталган түрүндө берилет.

Салыштырма багынычтуу татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдө бир окуя менен экинчи бир окуя, бир ой менен экинчи бир ой-пикир өз ара салыштырылып айтылып, алардын ортосундагы окшоштук белгилери же айырмачылыгы жөнүндө кабар берилет. Адатта, салыштырылып жаткан иш-аракет, окуя, кубулуш же зат багынычкы сүйлөмдө берилет да, анан баш сүйлөмдөгү ойго анын канчалык

туура келерлиги же туура келбестиги салыштырылып көрсөтүлөт [1:729]. Башкача айтканда, мындай сүйлөмдөрдө багыныңкы жана баш сүйлөмдөгү ойлор өз ара салыштырылып, алардын ортосундагы окшоштук, дал келүүчүлүк, барабардык же айырмачылык ачык туюндурулат. Мисалы, *Экөө көпкө ыйлады, Эдигейдин жаратын бир себеп сыйрып салгандай* (Ч.А.) Бул мисалда Сабитжан менен Эдигейдин, өзгөчө Эдигейдин ыйлаганы экинчи жөнөкөй сүйлөмдөгү “Эдигейдин жаратын бир себеп сыйрып салгандай” абалга, көрүнүшкө салыштырылып берилген. Бирок бул сүйлөмдө автор стилдик максатта багыныңкы сүйлөм баш сүйлөмгө карата оңчул орун тартипте жайгаштырган.

Салыштырма багыныңкы сүйлөм баш сүйлөм өз ара төмөнкүдөй формалар аркылуутутумдашат:

1. Багыныңкы сүйлөмгө “кандай”, “кантип”; ал эми баш сүйлөмдүн курамына “ошондой”, “ошентип” деген байламталык милдет аткаруучу сөздөр катышып айтылат. Ал эми багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу шарттуу ыңгайдын *-са* формасында болот. Бул мүчөдөн кийин жак уландылары уланып да айтыла берет. Мындай сөздөр салыштырылуучу окуянын, кубулуштун, же кыймыл-аракеттин бирдейлигин, окшоштугун көрсөтөт. Маселен, *Уста кандай болсо, устаттык да ошондой* (болот) (Макал). Бир кубулуш менен экинчи кубулушту, затты, кыймыл-аракетти, же окуяны сапат жагынан салыштырууда салыштырма багыныңкы сүйлөмдөгү баяндоочтук милдет аткаруучу сөз баш сүйлөмдө да кайталанып, бирдей окшоштук көрсөтүлүшү мүмкүн. Угармандын ою салыштырма багыныңкылуу татаал сүйлөмдөгү салыштырылуучу сапатка айрыкча бурулгандай болот.

Кээде баш сүйлөмдөгү “ошондой”, “ошентип” деген сөздөрдөн мурун *так, нак, как, дал, куду, кадим, өзү* сыяктуу бөлүкчөлөр кошулуп айтылып, салыштыруу мааниси күчөтүлөт. Мисалы, *Айрыкча комузчу дубананын кейпине жараша колун түркүн итрикте, түрдүү ыкмада ойноптуп, тула боюн ага айкалыштырганда, Ныяз аке куду эле дубананын так өзү*. Мисалдардан байкалгандай, мындай структурадагы салыштырма багыныңкылуу сүйлөмдөрдү уюштурууда *-са* формасы көбүнчө “бол” кыймыл-аракетине уланып келет.

2. Баяндоочу *-ганча/-гыча* формасындагы чакылдардан болгон багыныңкы сүйлөм баш сүйлөм менен байланышып, салыштырма багыныңкы сүйлөм уюшулат. Мындай ыкма менен жасалган салыштырма багыныңкы татаал сүйлөмдөр оозеки, жазма речте, макал-ылакаптарда кеңири колдонулуп, эки сүйлөмдөгү ой өз ара толук-кемтик, оң-терс ж.б. маанилери

боюнча салыштырылып көрсөтүлөт: *Кылбасты жумшаганча, тыны-тына өзүң кыл. Балалуунун баласын алганча, ишин ал* (Макал).

3. Салыштырма багыныңкы татаал сүйлөм баяндоочу шарттуу ыңгайдын *-са* формалуубагыныңкы сүйлөмдүн катышуусу менен да түзүлөт. Бул учурда багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу болуп келген сөз баш сүйлөмдүн да баяндоочу болуп кайталанат да, эки сүйлөмдөгү ой, кыймыл-аракет салыштырылат, теңештирилет же окшоштурулат. Мисалы, *“Чырпыгы сынса, чынары аман болсун”, - дешиптир* (Ч.А.).

4. Көпчүлүк учурда салыштырма багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочуна –дай, атоочтуктун *-ган* жана ага *-дай* мүчөсүнүн уланышы менен да жасалат. Мисалы: *Уясынан чоочун учкан чымчыктай, Найман-Эне Сары-Өзөктүн ээн талаасын айланып жүрдү* (Ч.А.).

Сейрек болсо да *-гандай* формасы, негизинен, баш сүйлөмдөгү ойдун сыпатын билдирип, сыпат багыныңкы сүйлөмдү да уюштурганы менен, анда салыштыруу мааниси да байкалат. *Сабитжан арызданып-мунданып айткандай, Боронду разьездинен чыккан кайдагы бир Казанга дегендин уулун ким эле көтөрмөлөй берсин. Ал өлгөндөн соң өлүм боло бербегендей, тообо кылган жан болбоду* (Ч.А.). Сүйлөмдөрдүн биринчисинде багыныңкысы негизги сүйлөм менен “арызданып-мунданганчалык” өлчөм маанисинде салыштырылса, экинчисинде “өлүм боло бербечүдөй” сыпаты боюнча салыштырылды.

Келтирилген сүйлөмдө баштагы сүйлөмдөгүдөй салыштыруу мааниси ачык берилбейт, ага *кандай?* деген суроо коюуга да болбойт; *кантип?* же *кандайча?* деп суроо ылайыктуу. Анткен менен контекстте “арызданып-мунданып атканга окшоп”, “өлүм болбогонго окшоп” маанилеринде колдонулган.

5. Жогорудагы *-гандай* формасына маанилеш –гыдай аффикси уланган баяндоочтуу багыныңкы сүйлөм да баш сүйлөм менен салыштырылып берилет. *Жолго камынып отургудай, экөөнүн жыйган дүйнөсү бар беле*. Белгиленген сөз да “жолго камынып отургандай/отура тургандай», “камынып отурчудай”, “жолго камынгандай” семантикаларын берет. Бирок *-гандай* формасы өткөн чакты туюндурса, *-гыдай* аффикси келер чактагы этиштер сыяктуу функцияны аткарат.

6. Багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочуна *дегендей* сөзү тутумдашып айтылып да салыштырма багыныңкы татаал сүйлөм жасалат. Мындай багыныңкы сүйлөмдө макал, лакап, учкул сөздөр айтылып, ага жогорудагы “дегендей” сөзү катар келип, баш сүйлөмдө болсо, ошол ой реалдуу ой, иш-аракет менен

далилденет: «Көп түкүрсө көл болот» дегендей, акыркы камылга бүтүп, жигиттердин жолго чыгуучу мезгили да келип жетти (З.С.).

7. Кээде багыныңкы сүйлөмдүн-ган формалуу атоочтуктан уюшулган баяндоочуна **сыяктуу, сыңары, шекилдүү, өңдүү, сымал** деген жандоочтордун айкашып келиши аркылуу да баш сүйлөмдөгү ой, кыймыл-аракет менен салыштыруу, окшоштуруу маанилери берилет. Мисалы, *Бакубат моюндун учундагы башы түпкүчтөй ийилген сыяктуу, толкундуу талаанын үстүндө каалгып сызып бараткансыйт* (Ч.А.).

Тилчи С.Оторбаева өзүнүн “Э.Ибраевдин чыгармаларындагы салыштыруулардын морфологиялык жол менен жасалышы” деген макаласында “Ар кандай эле сөздөр салыштыруунун образын жасоочу мүчөлөрдү кабыл ала бербейт. Мисалы, тууранды сөздөр, сырдык сөздөр, кызматчы сөздөр (байламталар, жандоочтор, бөлүкчөлөр), модалдык сөздөр ж.б. окшоштуруу маанисин туюнта албагандыктан, салыштыруунун образынын жасалышына уютку боло албайт” [3:343], - дейт. Бирок жогоруда биз сөз кылган “сыяктуу” жандоочу тууралуу илимий адабияттарда: “...атооч жөндөмдөгү атооч жана -ган формасындагы атоочтук сөздү жандап, аларга салыштыруу, окшоштуруу, болжолдоп теңдөө маанини берет... **сыяктуу** жандоочунун салыштырма маанисине синонимдеш катары өңдүү, “сыңары”, “сыңарындай” колдонулат” [1:480,481], - деп айтылат. Ошондой эле **кандай, канча, канчалык, ошондой, ошончо, ошончолук** деген сөздөр **салыштырма байламта** [1:494] деген термин менен аталат. Ал эми **дал, нак, как, так, куду** деген бөлүкчөлөр да “өзүндөй”, “өтө окшош” деген сыяктуу кошумча грамматикалык маанилерди берет жана салыштыруу маанисин күчөтөт.

8. Кээ бир учурларда багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу чыгыш жөндөмөсүнүн мүчөсү уланган -ган формалуу атоочтуктан болуп, ага **көрө, көрөкчө** деген жандооч тизмектешип айтылып, баш сүйлөмдөгү аракет, ой-пикир менен салыштырылат. Мааниси боюнча багыныңкы сүйлөмдөгү кыймыл-аракет, кубулушка караганда баш сүйлөмдөгү ой белгилүү даражада артыгыраак, пайдалуураак, жакшыраак; же тескерисинче, начарыраак экендиги аныкталып көрсөтүлөт. Мисалы: *Өзү согушуп жүрсө, анын жети өмү-*

рүн жерге киргизгенден көрө, аман-эсен кайтып келсе, ошондо угузарбыз деп, агайын-туугандар Үкүбаланы көндүргөн экен (Ч.А.).

9. **Бетер** жандоочу да чыгыш жөндөмөлүү багыныңкы сүйлөмдүн атоочтук баяндоочун жандап келип, “артыгыраак”, “ашыкчараак”, “тиешелүү нормадан ашыгыраак” маанилериндеги салыштырма багыныңкы сүйлөмдү уюштурууга катышат: *Үкү бала соко тарткан өгүздөн бетер, дагы кыр башына түртүп чыгат, дагы төгөт, дагы келет* (Ч.А.). Сүйлөмдүн багыныңкы бөлүгүндө “соко тарткан өгүздөн да өтүп, аша түшүп” семантикасы берилди.

Салыштырма багыныңкы сүйлөм менен баш сүйлөм татаал сүйлөмдүн, тактап айтканда, бир бүтүн татаал конструкциянын ажырагыс биримдиктеги синтаксистик эки түгөйү болгондуктан, салыштыруу мааниси жалаң эле багыныңкы түгөйүндө гана эмес, баш сүйлөмдө деле бериле берет. Айрым учурларда салыштыруу мааниси бул эки түгөйдүн (баш жана багыныңкы түгөйдүн) маанилеринин бирге алынган суммасынан гана байкалат [2:293]. Мисалы, *Энесиз калган баладай жалдырап карап, балбылдай тиктеп турса эзилбеген жүрөк эзилип кетчүдөй* (Ч.А.). Берилген багыныңкы сүйлөмдүн эки компонентинин ортосунда сапаттык салыштыруу бар.

Кээде салыштырма багыныңкы сүйлөм баш сүйлөмдүн ортосунда да орун ала берет. Мисалы: *Ушул жолугушуу, эбепке себеп дегендей, Эдигей менен Үкүбала экөөнүн кийинки бүт өмүрүнөбагыт берерин анда эч кимисинин оюна кирген эмес* (Ч.А.).

Татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн салыштырмалуулук касиетин билдирүүчү салыштырма багыныңкы татаал сүйлөмдөр жазма, оозеки, көркөм кепте өтө көп учурайт.

Адабияттар:

1. Азыркы кыргыз адабий тили: Фонетика, Лексикология, Лексикография, Фразеология, Морфология, Синтаксис, Стилистика, Текст таануу, Лингвопоэтика. - Б., 2009.
2. Иманов А. Кыргыз тили: Жогорку окуу жайынын филология факультетинин сырттан окуучу студ. үчүн. - Ф.: Мектеп, 1990.
3. Оторбаева С.Б., Э.Ибраевдин чыгармаларындагы салыштыруулардын морфологиялык жол менен жасалышы // ЫМУнун жарчысы. - 2010. - №28.